

УР
Ш 37

1528/-

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ШЕВЦОВА Аліна Владленівна

СИНХРОННО-ДІАХРОННИЙ АСПЕКТ НАЗВ ЛІКАРСЬКИХ
РОСЛИН В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ
/ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ І СЛОВОТВІРНИЙ АНАЛІЗ/
Ю.02.01 - російська мова

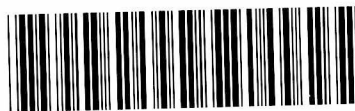
А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

A. Shevchuk

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М. П. Драгоманова

Київ - 1994

НБ НПУ

100207590

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі російської мови Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор БРИДИН Михайло Якимович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор ЧЕРТОРИЗЬКА Тетяна Купріянівна
кандидат філологічних наук,
доцент БОРИСОВА Зоя Улянівна

Провідна організація - Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя.

Захист відбудеться "10" листопада 1994 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К ІІЗ.ОІ.ОЗ в Українському державному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова /252030, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

Автореферат розісланий "18" листопада 1994 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради *Виницька* Г.П.ВИНИЦЬСЬКА

Актуальність теми. Одним із важливих завдань мовознавства є вивчення словникового складу російської мови в різних аспектах – як в синхронному, так і в діахронному. Поєднання синхронного і діахронного підходу до об'єкта вивчення дозволяє виявити не лише загальне і специфічне в лексиці, але й визначити джерела і шляхи її формування, а також передбачає розгляд лексичної будови мови як системи. Але при системному її розгляді виникають труднощі, оскільки вона складається з багатьох компонентів і "місце майже кожного з них у лексико-семантичній системі вимагає спеціального опису, нерідко й особливих фундаментальних досліджень" /Козирев, 1970/.

Системне вивчення лексики передбачає виділення в словниковому складі, з одного боку, лексико-семантичних, тематичних /предметних/, термінологічних і етимологічних угруповань слів, з іншого – лексико-граматичних класів, семантико-синтаксичних пар слів і фонетико-семантичних об'єднань фонеморфологічних варіантів /Уфимцева, 1962/. Сукупність усіх слів лексики, їх зв'язків дає уявлення про лексико-семантичну систему мови в цілому.

Тематичні розряди і лексико-семантичні об'єднання лексичного матеріалу привертала увагу багатьох лінгвістів. Серед найбільш фундаментальних досліджень у цій галузі слід відзначити праці М.Я.Брицина, Б.О.Ларіна, О.І.Моїсєєва, Ф.П.Сергєєва, О.М.Трубачова, В.М.Туркіна, Ф.П.Філіна, П.Я.Черних та ін. Розгляд окремих тематичних груп і лексико-семантичних об'єднань як лексичних підсистем дозволив виявити загальні і специфічні особливості функціонування лексичної системи в цілому.

Існує чимало розвідок на матеріалі російської та укра-

їнської мов, присвячених вивченню ботанічної, в т.ч. фітонімічної лексики /В.А.Меркулової, Х.А.Джамалханова, В.П.Нікішаєвої, Л.П.Москаленко, Т.О.Бобрової, М.М.Фещенка, А.М.Шамоти/, однак цілісний аналіз тематичної групи найменувань лікарських рослин у російській мові відсутній. Разом з тим дослідження цього пласта лексики в синхронно-діахронному аспекті сприяє виявленню більш повної картини розвитку і функціонування фітонімічного об'єднання в рамках лексичної системи, а також відтворенню загальної картини словникового складу російської мови. Цим обумовлена актуальність дослідження.

Мета дисертації полягає у виділенні та всебічному описові сегмента мови, що обслуговує систему понять "лікарські рослини".

Для здійснення цієї мети передбачається вирішити такі завдання:

- 1/ визначити реєстри назв лікарських рослин у російській мові, скласти словник фітонімів за їх застосуванням у практиці офіційної та народної медицини;
- 2/ з'ясувати походження назв лікарських рослин і здійснити їх семантичний аналіз;
- 3/ проаналізувати характер семантичної мотивації фітонімічної лексики;
- 4/ вивчити структурні і словотвірні особливості тематичної групи лікарських рослин.

Методологічну основу праці складають положення про системний підхід до вивчення наукових явищ, розгляду мови як системи, що функціонує і розвивається, перебуваючи в нерозривному зв'язку з історією і розвитком суспільства.

Основні методи дослідження. При вивченні фактичного ма-

теріалу використовувався описовий метод в синхронному зрізі, в застосуванні порівняльно-історичного, а в деяких випадках - етимологічного аналізу.

Об'єкт і джерела дослідження. Праця має комплексний синхронно-діахронний характер. Конкретним об'єктом дослідження обрана тематична група назв лікарських рослин, що пояснюється такими причинами:

- 1/ аналізований масив слів характеризується семантичною та словотвірною неоднорідністю, що відбиває особливості членування явищ дійсності в мовній свідомості людини;
- 2/ ряд назв лікарських рослин має дублетні варіанти, створені на базі калькування латинських найменувань, зіставлення яких з російськими /нормованими і діалектними номінаціями/ з точки зору спільності/відмінності внутрішньої мотивації являє інтерес при виявленні принципів формування термінологічної лексики.

Дослідження проводилось на матеріалі, відібраному із ботанічних посібників і довідників /Гаммерман А.Ф. Лекарственные растения, 1983; Носаль М.А., Носаль И.М. Лекарственные растения и способы их применения в народе, 1991; Решетняк В.В., Цигура И.В. Травник, 1992; Попов А.П. Лекарственные растения в народной медицине, 1993 та ін./, наукової та науково-популярної ботанічної літератури /Котуков Г.Н. Культивируемые и дикорастущие лекарственные растения, 1974; Головкин Б.Н. О чем говорят названия растений, 1992 і ін./.

Для аналізу було виділено 400 найменувань /загальний обсяг складає близько 10000 карток/. У роботі проведено зіставлення назв лікарських рослин з даними пам'яток російської писемності XI-XVII ст., етимологічних, тлумачних, історич -

них, діалектних, перекладних словників.

Наукова новизна. В дисертації вперше зроблено спробу синхронно-діакронного аналізу назв лікарських рослин у російській мові, визначена їх специфіка в плані семантики і словотвору, проведений аналіз в ономасіологічному плані.

Теоретичне і практичне значення праці полягає в тому, що комплексний лексико-семантичний аналіз назв лікарських рослин розширює уявлення про характер і закономірності розвитку словникового складу російської мови, її терміносистеми, що відноситься до фітонімів, а отримані висновки можуть бути використані при розробці загальних положень про системну організацію лексики.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при викладанні лексики і словотвору сучасної російської мови, курсів історичної діалектології, при підготовці і проведенні спецкурсів і спецсемініарів у вузах, для лексико-графічної роботи при укладанні словників зі спеціальної термінології, тлумачних та інших.

Апробація роботи. Основні положення та результати дослідження повідомлялися на підсумкових наукових конференціях викладачів та студентів Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова /1993/, Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С.Макаренка /1991-1993/, на науковій конференції мовознавців України "Актуальні питання мовознавства у світлі праць Б.О.Ларіна і Ф.П.Філіна" 21-23 вересня 1993 року в Українському державному педагогічному університеті.

На захист виносяться такі положення:

I. Система назв лікарських рослин, що формувалась протягом

багатьох століть, закономірно включає загальнослов'янські і власне російські елементи, а також запозичення.

2. До складу лексичного об'єднання, що розглядається, входять немотивовані /найчастіше - загальнослов'янські назви, запозичення/ і мотивовані номінації /переважно - власне російські назви/.

3. Аналіз семантичної мотивації назв лікарських рослин у літературній мові і діалектах у плані синхронії, а також діахронії дозволив виділити загальні ознаки, що різномірно проявляються в назвах: "колір", "форма", "запах", "смакові якості", "зовнішні особливості рослин", "дія на організм", "застосування в медичній практиці", "час сезонного розвитку", "ареал поширення" та ін.

4. У групі найменувань лікарських рослин представлені як однозначні, так і багатозначні лексеми, синонімічні, омонімічні відношення, доповнені фонетичною та граматичною варіативністю.

5. У складі досліджуваної тематичної групи лексики подані як однослівні найменування, так і композити та складені номінації. Основним способом словотвору є морфологічний. Поряд із ним використовується і спосіб синтаксичного словотворення.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, двох розділів, заключної частини, словника лікарських рослин за їх дією на організм, покажчика використаних прийнятих скорочень джерел, бібліографії.

Зміст дисертаційного дослідження.

У вступі подається обґрунтування теми, розкривається актуальність та наукова новизна дослідження, його теоретична і практична значимість, визначається мета і завдання роботи,

формулюються основні положення, що виносяться на захист, повідомляється про апробацію роботи.

У першому розділі - "Лексико-семантична характеристика назв лікарських рослин у російській мові" розглянуто фітонімічні назви з точки зору походження, здійснено семантичний аналіз назв лікарських рослин, а також досліджено характер семантичної мотивації в групі даних номінацій.

Сформована протягом багатьох століть фітонімічна лексика не є однорідною з точки зору походження. В її сфері виділяються загальнослов'янські назви окультурених рослин, що використовуються як лікарські /дуб, береза, вереск, липа, бук/, а також номінації, що позначають власне лікарські рослини /горицвет, крушина, полінь, бузина, лопух, калина/ . Більшість із них є загальнослов'янськими іменами індоєвропейського походження, але переформованими на слов'янському ґрунті. Окрім загальнослов'янських лексем, що являють собою модифікацію індоєвропейських, можна виділити загальнослов'янські запозичення з інших мов у загальнослов'янський період /бук - із германських мов/, а також слов'янські новостворення, що виникли в загальнослов'янській мові на базі старого загальноіндоєвропейського кореня /горицвет/.

Нечисленною є група власне російських назв /ландиш, зверобій, земляника, ромашка/ і номінацій, що є власне російськими, але які побутують із загальнослов'янським компонентом /шиповник, душина, тисячелистник/.

Небагата в кількісному відношенні група загальнослов'янських і власне російських назв лікарських рослин складає, однак, ядро даної тематичної єдності.

У складі фітонімічної лексики відзначені запозичення з

різних мов, які виникли внаслідок торгівельних, культурних, наукових контактів між народами. Досить велика кількість назв запозичена з грецької і латинської безпосередньо, або через посередництво інших мов /василек, алтей, анис, арніка, мелісса, самбук та ін./ . Із тюркських мов взяті слова /аир, дурман, евшан, кизил, ревень/, західноєвропейських /романських, германських/ - алоз, белладонна, валериана, грейпфрут, кардамон, бессмертник, гранат, золототисячник, інші мови дали лише окремі лексеми/барвінок, цикорій, шалфей - із польської/.

Назви лікарських рослин утворені на російському ґрунті і запозичені фіксуються в пам'ятках давньоруської /дуб, алоз, ксилолод, евшан, лен/ та староросійської /калина, тисячелистник, крушина, полінь, гранат, липа, береза, вереск, кропива, сосна, шалфей/ писемності. Широко представлені вони в пам'ятках початкового періоду формування національної мови /допух, земляника, ромашка, чистотел, алтей, мать-и-мачеха, валериана, барвінок та ін./.

Семантичний аналіз назв лікарських рослин показав яскраво виражену екстралінгвістичну спрямованість змістової сторони даних лексичних одиниць, їх прозору мотивованість ознаками, властивостями об'єктів реальної дійсності, що відображено мовними засобами в акті номінації.

Дослідження семантичної мотивації назв лікарських рослин передбачає встановлення причинної зумовленості найменувань, причинного зв'язку між словом-назвою лікарської рослини та реалією, яку ця лексема позначає.

При визначенні мотивуючої ознаки найменування лікарсь-

ких рослин можливий як позамовний підхід /від реалії до назви/, так і лінгвістичний підхід /від назви до реалії, тобто вивчення назв лікарських рослин, об'єднаних словотворчою основою, незалежно від їх місця в ботанічній класифікації/. Обидва підходи сприяють виявленню семантичної мотивації найменування, однак перший - узагальнюючого характеру - використовується більшою мірою в етимологічних дослідженнях. Інший підхід потрібний при аналізі похідних назв. У практиці лінгвістичних пошуків обидва підходи часто переплітаються/Шамота, 1985/.

Аналіз семантичної мотивації найменувань лікарських рослин в літературній мові і діалектах дозволив виділити ознаки, які різною мірою виявляють себе в назві. Це ознаки власне рослин: "колір", "форма", "запах", "смакові якості", "зорові особливості рослин" /горіцвіт, синюха, синюшник, желтоцвіт, желтая трава, синявка, красная ягода; волозькі очі, медвежье ушко, игольник, мужик-корень, кисилловий виноград; ландыш, душица, едкая трава; кислиця, кислянка, пчельник, медовник; неувядка, живучка, сухоцвіт, плакун, волосатик, волосяная трава, колючка тощо/ і ознаки, що вказують на зв'язок реалій даного класу слів з іншими факторами: "дія на організм", "застосування в медичній практиці", "час сезонного розвитку", "місце виростання", "використання в побутовій практиці" /сонная одурь, бешеница, одурник, волопян, дурнопьян, пьяные огурцы, шальная трава; ранник, глистник, лихорадочная трава, крававник, порезник, чистотел, печеночник, прозорник; ластовична трава, зимозелень; копорський чай, колоречная трава, паземка, баранник горний; блосница, блехомор, мельничка і ін./ . В номенклатурних назвах переважають ознаки

власне рослин, в назвах, які зустрічаються в говорах російської мови, домінують функціональні.

Спираючись на мотиваційні ознаки, покладені в основу найменувань лікарських рослин, розглядаємо їх з точки зору синхронії і діяcronії. На синхронному зрізі розрізняються 2 типи найменувань: 1/ семантично мотивовані і 2/ семантично немотивовані.

Семантично немотивовані найменування лікарських рослин, як правило, належать до древніх пластів лексики /дуб, береза, бук, лен, бузина, калина/ або представлені запозиченнями/кизил, алтей, шалфей, кардамон, мелисса, аир, арника, цикорій, алоє, барбарис тощо/; семантично мотивовані - найчастіше власне російські літературні назви /тисячелистник, шиповник, зверобой, земляника, душица/ або діалектні назви /листовник, материнка, коровник, жучка, растриник, ключ-трава, колючка, бородавник, чистик, чистуха і ін./ . Тільки внаслідок глибокого етимологічного аналізу, широкого залучення матеріалів споріднених і неспоріднених мов, даних лінгвогеографії, а також знаня реалій - зовнішніх, внутрішніх і функціональних властивостей рослин може бути визначена семантична мотивація немотивованих на сучасному етапі найменувань.

При етимологічному аналізі семантично немотивованих найменувань лікарських рослин / на сучасному етапі/ помічено, що продуктивністю відзначаються ті мотивуючі ознаки, які характеризують лікарську рослину з точки зору форми, кольору, запаху, смакових якостей, функціонального використання; менш продуктивними виявляються мотивуючі ознаки "час сезонного розвитку", "дія на організм".

Додатковим джерелом даних при розкритті семантичної мо-

тивації найменувань лікарських рослин є латинські наукові назви, в яких можуть бути зафіксовані певні істотні ознаки фітонімів, що мають відображення в літературних або діалектних назвах. Так, латинське *panax* /пан -"все", акос -"ліки"/ характеризує женьшень як ліки від усіх хвороб, панацею; наукова родова назва мать-и-мачехи походить від латинських слів *tussis* "кашель", *agere* -"виводити", що вказує на реалізацію функціональної прикмети, оскільки рослина використовується при кашлі; родова назва ромашки -*Matricaria* -"маточна трава", також реалізує функціональні особливості/ допомагає при різних запальних процесах/.

Крім чисто функціональних характеристик /застосування в медичній практиці/, в родових і видових назвах фіксуються інші ознаки, що часто допомагають визначити мотив називання: родова назва ландыша утворена від двох грецьких слів *collis* "долина", *lilium* -"лілія"; видова - *pratensis* -"квітуча в травні", таким чином, ландыш -"лілія долини, що квітне в травні"; свою ботанічну назву бессмертник песчаный одержав від грецьких слів *helios* -"сонце" і *chryseus* -"золото", що характеризують золотаво-жовте забарвлення вінчика; *immortelle* в перекладі з латинської -"піщаний"; наукова видова назва мать-и-мачехи походить від латинських слів *far* -"мука", *ferre* -"носити", оскільки нижня поверхня листків мать-и-мачехи мучнисто-біла /підтвердженням є російські та українські назви - подбел/підбіл/; видова назва ромашки походить від грецьких слів *chamae* -"низький" і *melon* -"яблуко", що визначають невисокий зріст цієї лікарської рослини і специфічний запах, що нагадує яблучний.

У групі найменувань лікарських рослин найширше представ-

леним типом семантичних відношень є синонімія, яка властива як літературній мові, так і діалектній.

Специфічною особливістю синонімічних відношень народних найменувань лікарських рослин є їх здатність об'єднуватись в один синонімічний ряд за різними семантичними диференціюючими ознаками: 1/ дія на організм – запаморочення свідомості, одуріння, яке завершується сном: сонная одурь, одурник, сильне збудження, що доходить до сказу: бешеница, бешеная ягода; 2/ зовнішня схожість плоду рослини з плодом вишні + отруй – ність: песья вишня, волчья ягода – рослина белладонна; 1/ використання у медичній практиці /очищаюча функція, лікування шкірних захворювань, застосування в офтальмології/: чистоплот, чистяк, чистик, чистуха, бородавник, телчник; печеночник, печенковая трава; кура, куровник; 2/ час сезонного розвитку /ластовичник, ластовица; зелемозель, зелемозина, зелезим, зимозель – зацвітає чистотіл з прильотом ластівок, а прикореневі листки рослини залишаються зеленими навіть під снігом; 1/ колір: горьцвет, желтоцвет, желтая трава, пожарна квітка; 2/ зовнішні особливості рослини: волосатик, волосая трава.

З точки зору семантичної структури багатьом номенклатурним найменуванням лікарських рослин притаманна багатозначність. Вона відзначена як на ранній стадії формування літературної мови /давньоруський період/ – дуб: 1/ дерево; 2/ порода дерева; 3/будівельний матеріал; 4/ засіб для вичинки шкіри; алоз: 1/ лікарська рослина; 2/ висушений гіркий сік цієї рослини, так і в період формування російської національної мови – крушина, кизил, барбарис, земляника, бузина: 1/ рослина; 2/ ягода цієї рослини; гранат, грейпфрут: 1/ плодове дерево; 2/плід; зверобой: 1/ лікарська рослина; 2/ настій; ромашка: 1/ лікар-

ська рослина; 2/ лікарський настій або порошок із квітів рослини; анис: 1/ трав'яниста рослина; 2/ сорт яблука; 3/ анісова горілка; 4/ різновид садової яблуні, плоди якої носять назву аніс або анісовка; дурман: 1/ отруйна рослина, що має наркотичні властивості; 2/ наркоз, оп'яняючий засіб.

Досліджувана тематична група слів як в сучасній російській мові, так і на ранніх етапах її розвитку характеризується досить розвинутою фонетичною варіативністю: полин - полин; евшан - емшан; кизыл - кизил, кизыль - кизил; анист - анис; купина - купена; барвенюк - барвинок; шалфей - шалфей; земляника - земляника; лишняк - лишняк; анис - аниж /аниш/; сербалина - сербалина; барбарис - берберис; касатик - косатик; шипика - шипига, шипика, шипича, шипиха; медис - милес; ивар-корень - ивер-корень.

Рухомість наголосу в російській мові сприяла виникненню в російських говірках акцентологічних варіантів: крушина - крушина, крушина - крушина, лещуга - лещуга, липина - липина, лопух - лопух.

У групі найменувань лікарських рослин спостерігається незначна кількість граматико-фонетичних варіантів: базилик - базилика; кровоавник - кровоавница - кровоавленник; барвинок - барвинка; шалевия - шалей, шалфей - салфей і ін.

Поряд із стилістично нейтральною лексикою /дуб, крушина, липа, калина, душица/ у групі найменувань лікарських рослин представлена й експресивно забарвлена /дубок, дубець=невеликий дуб; крушинушка, крушинина=дерево крушина; березина=береза; лишина, калінка, душинка та ін.

Таким чином, багатозначність, синонімія і варіантність відображають процес, внаслідок якого відбувається відбір лек-

сичних засобів для позначення фітонімічних реалій.

У другому розділі - "Структурна і словотвірна характеристика назв лікарських рослин у російській мові" проводиться дослідження структури і словотворчих особливостей тематичної групи лікарських рослин на синхронному рівні.

У даній групі найменувань спостерігаються однослівні номінації, композити і складені найменування.

Однослівні найменування лікарських рослин утворені переважно морфологічним способом, найпродуктивнішим видом якого є афіксація. Найбільш активним елементом афіксації виступає суфікс. А оскільки однослівні суфіксальні фітонімічні назви мотивуються найчастіше іменниками, рідше - прикметниками, дієсловами, для них типові такі словотворчі моделі: "основа іменника + суфікс", "основа прикметника + суфікс", "основа дієслова + суфікс". Продуктивність суфіксів у виділених моделях неоднакова. Найчастіше використовуються суфікси -ник, -ик, -ец /сабельник, шлемник, шпорник, дудник, пустырник, скипидарник, ароматник, наседник, порезник, завязник; черника, голубика, костяника, вороника, волосатик, мошник, чистик; го-нец, бархатец, чистец, чебрец /щебрец/ і ін. В кількісному відношенні нечисленими є найменування лікарських рослин, утворених за допомогою суфіксів -ух/а/, -рх/а/, -их/а/, -як /чистуха, варуха, резуха, жеруха, синюха; облепиха, заманиха, заразиха, девятиха; коровик, сinya, горчак тощо/. Оди-ничними в групі назв лікарських рослин є суфікси: -чай/мо-лочай/, -ист /любист/, -ач /толкач/, -ул /свистуля/, -ун /топтун/.

Особливістю фітонімів на -н + -ик і -як/а/ є те, що вони можуть утворюватися внаслідок універбації /сердечная

трава → сердечник, грыжная трава → грыжник, золотушная трава → золотушник, мыльная трава → мыльнянка, кислая ягода → кислинка.

Універбом можна зважати мотивоване слово, поряд з яким є синонімічне словосполучення /з мотивуючим словом у його складі/, яке носить характер стійкої мовної номінації. Такі словосполучення є, як правило, офіційними, а що стосується ботанічної термінології – науковими назвами відповідних понять, в той час як універби – назвами неофіційними і часто стилістично зниженими, або такими, що вживаються лише в народній мові.

При суфіксальному утворенні до складу універба входить компонент, який виражає диференціюючу ознаку, і афікс, що відображає в узагальненому вигляді ідентифікуючу ознаку, тобто відбувається утворення іменників від основи прикметників на фоні поєднання цих прикметників з іменниками.

Поряд із суфіксальним способом найменування лікарських рослин утворюються за допомогою префіксально-суфіксального, при якому словотвірним формантом є функціональна єдність префікса і суфікса. Основну масу префіксально-суфіксальних іменників-назв лікарських рослин складають утворення, мотивовані іменниками /подснежник, подтынник, попутник, придорожник, безвременник, бессмертник, подснежница, поручейница/.

Для найменувань лікарських рослин непоказовим є префіксальний спосіб утворення /нечистяк/; в даній групі також відзначені фітоніми, утворені безафіксним способом /прострел ← прострелить, подбел ← подбелить, отвар ← отварить, изгон ← изгонять, пореэ ← порезать/.

Різновидом морфологічного способу є складання. Шляхом складання в групі найменувань лікарських рослин утворюються композити, конституенти котрих вступають в опосередковані синтаксичні і смислові відношення. Більш показові композити-основосполучення з нерівноправними відношеннями основ, які представлені двома різновидами: I/ основоскладання в чистому вигляді /сухоцвіт, чернокорень, чистотел, стрілолист, девясил, стотон, ломинос, горичвет, болиголов тощо/ і 2/ ускладнене суфіксацією, в тому числі нульовою /білоголовник, білокоптник, козлобородник, мухоловка, пчелозовка, одномесичник, семиугольник, тисячелистник, стоletник, семікальчик, тисячелетник і ін./ з препозитивними основами прикметників, іменників, числівників, дієслів.

Композити, утворені за допомогою словоскладання, відрізняються неоднорідністю з точки зору смислових і опосередкованих синтаксичних зв'язків між компонентами, що входять до їх складу. Аналіз структури даних композитів дозволив виділити як сурядні/плаун-баранец, ятрышник-дремлик, гречиха-змеєвик, лен-долгунец, мак-самосейка тощо/, так і підрядні/дям-трава, мороз-трава, ключ-трава, сон-трава, царь-трава, разры-трава, любим-трава і ін./ відношення між конституентами.

Пам'ятками писемності зафіксовані складні слова, утворені шляхом об'єднання двох автономних лексичних одиниць /куколь-зельє. Травник І42. ХУІІв.; рай-дерево. Ж., 795; татар-корень. Инг., к.ХУІІв. - н.ХУІІІв., 69; пигань-трава. Азб., І22. І354г. і ін./, а також чисті складання з підрядними відношеннями основ, що включають ад'єктивні, субстантивні, дієслівні кваліфікатори /білотіль. Леч./Зм./,

215. XVIIз.; дикоград /Даль, I, IIб/; матеродушка. Травник, 142 об. XVIIз.; Солиголов. Изборник Святослава 1073г., Л., 121 і ін./.

Для номенклатурних найменувань лікарських рослин, так само, як і народних, продуктивним є синтаксичний спосіб словотворення. Відповідно до цього способу словотворення деривація двохкомпонентних складених найменувань лікарських рослин відбувалась за моделлю "іменник + прикметник" /береза белая, бузина черная, эвкалипт голубой, айлант высокий, хохлатка гигантская, капуста большой, купена душистая, му- рения пахучая, аралия континентальная, ламинария японская, гравилат речной, примл песчаный, анабазис безлистный, мелис- са лекарственная, хостер слабительный тощо/ або за моделлю "прикметник + іменник" /геморройная трава, печеночная трава, золотушная трава, младенческая трава, пьяная тра- ва, александрийский лист, маралий корень, спотворный ко- рень, солодкое зелье, чаровная трава і ін./.

Серед двоєчлених найменувань лікарських рослин не- значна кількість фітонімів, утворених за моделлю "іменник + іменник в Р.в. одн". /каланхое Дегремона, полын Мейе- ра, аралия Шмидта, бутень Прескотта, молочай Елкина, ша- фран Палласа, прангос Липского, псевдотсуга Менциеза і ін, а також за моделлю "іменник в Н.в. + іменник в Н.в." /кра- савка белладонна, бедронец камнеломка, зорька горичвет, лапчатка узик, панаке женьшень/. Такі складені наймену- вання або представляють нашарування /надлишок/ російських і латинських форм в одній назві /красавка белладонна - лат. *belladonna*, панаке женьшень - лат. *panax* /, або ви- значаючий компонент вказує на окрему видову ознаку лікар-

ської рослини /інші перелічені назви даної моделі/.

Багато номенклатурних назв, утворених за моделлю "іменник + прикметник", можуть конденсуватися, стискатися в однослівні назви. В такому випадку відбувається ніби поглинання одним словом значення іншого, тобто проявляється семантичний процес включення, при якому означуване може вживатися самостійно, вбираючи в себе значення відсутнього означення: ре-вень дланевидный → ревень, ландыш майский → ландыш, сушенница топина → сушенница, полюнь цитварная → полюнь і ін.

Згідно з правилами Міжнародного кодексу ботанічної номенклатури біномінальна модель лікарської рослини повинна складатися із родової назви, вираженої найчастіше іменником в Н.в. одн., і видового означення, вираженого прикметником / в більшості випадків /, узгодженим з іменником. Переважає більшість номенклатурних ботанічних назв, а також народних назв лікарських рослин відповідає цій вимозі. Однак у даній групі найменувань зустрічаються і тріномінальні, або трикомпонентні назви.

Трикомпонентні складені найменування лікарських рослин утворені за такими моделями: "прикметник + іменник + прикметник" /конский каштан обыкновенный, вороний глаз четырехлистый, очный цвет полевой, огуречная трава лекарственная, гадючий лук кистистый, кошачьи лапки двудомная, верблюжья колючка обыкновенная, пастушья сумка обыкновенная і ін./; "прикметник + прикметник + іменник" /китайское гуттаперчивое дерево, черный березовый гриб / березовый черный гриб, женска геморройная трава, желтые кошачьи лапки, овечьи полевые лапки / полевые овечьи лапки; "іменник + прикметник + прикметник" /фенхель конский мелкоплодный, каштан конский обыкновенный.

новениий, мак снотворний масличний/; "іменник + прикметник + іменник" /золотарник золотая розга, горечавка соколий перелет, коровяк медвежье ухо/.

Серед триніональних моделей можна виділити такі, котрі мають еквівалентні форми, але у вигляді двоконструкцій /китайское гуттаперчивое дерево прийнято ще іменувати эвкомия вязолистная, желтые кошачьи лапки - прином песчаным /бессмертником песчаным/, женскую геморройную траву називають горец перечный; тільки одне трикомпонентне найменування - черный березовый гриб - може бути представлено у вигляді двочленного утворення / в ботаніці черный березовый гриб називають трутовиком сосотрубчатый/, а також однослівного /в народі - чагой/.

За кількістю компонентів триструктурні найменування в тематичній групі лікарських рослин є граничні, оскільки багатоконпонентні номінації не були відзначені, за винятком чотириконструкційної конструкції: трава от сорока и более недуг /*Antennaria divica*(L.) Gaerth /.

Складені найменування у сфері лікарських рослин - за сіб деталізації позначуваного, визначальними компонентами якого служать у більшості випадків прикметники. У структурі складеного найменування прикметник виділяє або підкреслює будь-яку властивість, якість, приписувану слову з предметним значенням, акцентуючи його видові особливості. Це можуть бути особливості забарвлення лікарської рослини /белена черная, брисония белая, василек синий, касатик желтый/; розміру і форми /бедренец большой, эхинопанакс высокий, бузина низкая, плаун булавовидный, ревеня дланевидный/; смакових якостей, запаху /полынь горькая, гута пахучая, бу -

тень ароматный, айован душистый/; ареалу поширення /агава американская, бересклет европейский, диоскорея кавказская, цетрагия исландская/; місци, де росте /перец водяной, ятрышник болотный, кладония лезная, кляква болотная/; застосування в практиці офіційної і народної медицини /имбирь аптечный, алтей лекарственный/ і інші ознаки, властиві позначуваному.

Крім родового визначника, як позначуване в складених найменуваннях лікарських рослин використовуються також іменники "трава", "корінь", "листя", "зілля", "ягоця", "дерево", "мох", "чай" /легочная трава, цинготная трава, солодкая трава, рвотный корень, слабительный корень, александрийский лист, солодкое зелье, волчья ягода, коричное дерево, олений мох, копорский чай і ін./.

Народні складені назви мають у собі емоційно-експресивне забарвлення, більшість із них у своїй основі – образні, метафоричні. Яскрава образна основа складених найменувань лікарських рослин із семантичної точки зору визначається різними видами перенесення /зокрема, за схожістю та за функцією/.

Певна кількість назв лікарських рослин здобула свою вихідну народну номінацію за зовнішньою схожістю з частинами тіла представників тваринного світу /конское копыто, медвежье ухо, песий язык, конский хвост, гусяная лапка, козья морда, комаровы носики/; інші – за зовнішньою схожістю з якимось із предметів побуту, господарського інвентаря, одягу тощо /пастушья сумка, царский скипетр, царская свеча, петровы сагоги, волчья лудка, золотая розга, желтобровый куличек, родниковый крест і ін./.

Крім того, в даній групі відмічені назви, в основу яких покладено функціональне перенесення/птичий клей, собачье мудо, кулина слепота, заячья кровь тощо/.

Розглянуті найменування поряд з оцінним значенням виконують функцію називання.

У заклучній частині підсумовуються результати проведеного дослідження, що витікають з аналізу найменувань лікарських рослин, представленого у розділах дисертації.

Основні положення дисертації містяться в публікаціях:

1. Номинация лекарственных растений в русском языке // Структурно-семантический анализ единиц речи: Межвуз. сб. научн. тр. - Тула: ТПИ, 1990. - С. 236-244. - Рук. деп. в ИНИОН АН СССР, № 41993 от 1.06.90.

2. Семантика названий лекарственных растений, произрастающих на территории УССР // Средства речи в функциональном аспекте: Межвуз. сб. научн. тр. - Тула: ТПИ, 1991. - С. 65-73. - Рук. деп. в ИНИОН АН СССР, № 44286 от 3.04.91.

3. Лексико-семантическая характеристика наименований лекарственных растений в русской письменности XVIIв. // Единицы русского языка: структура, семантика, функция: Межвуз. сб. научн. тр. - Тула: ТПИ, 1991. - С. 103-110. - Рук. деп. в ИНИОН АН СССР, № 44794 от 19.06.91.

4. Словообразовательный аспект наименований лекарственных растений // Средства речи: структура, семантика, функция: Межвуз. сб. научн. тр. - Тула: ТПИ, 1992. - С. 47-55. - Рук. деп. в ИНИОН АН СССР, № 45074 от 12.10.92.

5. О некоторых особенностях мотивационной сферы наименований лекарственных растений в русском и украинском языках // Единицы восточнославянских языков: структура, семантика, фун-

кция: Межвуз. сб. научн. тр. - Тула: ТИПИ, 1993. - С. 155-165. - Рук. деп. в ИНИОН АН СССР, № 47889 от 13.04.93.

6. Из наблюдений над семантикой наименования чистотел в русском и украинском языках. - Тезисы. // Материалы докладов Первых Ганичевских чтений 13-14 октября 1993г. - Полтава, 1993. - С. 170-172.

7. Назви лікарських рослин у складі фразеологічних одиниць російської та української мов. - Тези. // Тези наукової конференції мовознавців України 21-23 вересня 1993р. - Київ, 1993. - С. 138-139.

Шевцова А.В.

Синхронно-диахронний аспект наименований лекарственных растений в русском языке /лексико-семантический и словообразовательный анализ/. Диссертация /на правах рукописи/ на соискание ученой степени кандидата филологии - чешских наук по специальности 10.02.01 - русский язык, Украинский государственный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 1994.

В работе исследовалась тематическая группа наименований лекарственных растений в синхронно-диахронном аспекте с точки зрения ее лексико-семантических и словообразовательных особенностей. Определены реестры наименований лекарственных растений, выяснены мотивационные признаки данных номинативных единиц, их происхождение и функционирование как в русском литературном языке, так и в русских говорах, рассмотрены синонимические и другие виды отношений между лексическими единицами, входящими в эту группу.

Материалы диссертации использовались в учебном процессе при изучении лексики и словообразования.

Shevtsova, A. V.

Synchronic-diachronic aspect of denominations of herbs in Russian (lexic-semantic & word-formation analysis). The dissertation (on the rights of a manuscript) for receiving an academic degree of a candidate of Philological sciences in speciality 10.02.01 - the Russian language, Ukrainian State Pedagogical University named by M. P. Dragomanov, Kyiv, 1994.

In this work the subject group of denominations of herbs in a synchronic-diacronic aspect has been studied from the point of view of its lexic-semantic & word-formation peculiarities.

The lists of denominations of herbs have been defined motivational characteristics of the nominal units in question their origin & usagen in the Russian literary language and in subdialects, synonymous & other kinds of relations between the units, which form the given group, have been elucidated.

The materials of the dissertation were used in educational process while studying vocabulary & word-formation.

Ключові слова: лексика, етимологія словотвір.

Підписано до друку 25.10.1994р. Об'єм I, I. Формат 60x84 I/I6
Друк офсетний. Тир. 100пр. Зам. 277. Безплатно.

Дод УДПУ ім. М. П. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.